Knut Dørum og
Helje Kringlebotn Sødal (red.)

# MELLOM GAMMELT OG NYTT

## KRISTENDOM I NORGE PÅ 1800- OG 1900-TALLET

FAGBOKFORLAGET

# MELLOM GAMMELT OG NYTT

**Knut Dørum og**
**Helje Kringlebotn Sødal (red.)**

# MELLOM GAMMELT OG NYTT

## KRISTENDOM I NORGE PÅ 1800- OG 1900-TALLET

FAGBOKFORLAGET

Copyright © 2019 by
Vigmostad & Bjørke AS
All Rights Reserved

1. utgave / 1. opplag 2016

ISBN: 978-82-450-2922-2
ISBN (trykt): 978-82-450-1900-1

Tilrettelagt for e-bok: John Grieg, Bergen

Forsidedesign ved forlaget
Sats: Type-it AS, Trondheim

Boka er utgitt med støtte fra Universitetet i Agder.

Spørsmål om denne boken kan rettes til:
Fagbokforlaget
Kanalveien 51
5068 Bergen
Tlf.: 55 38 88 00 Faks: 55 38 88 01
e-post: fagbokforlaget@fagbokforlaget.no
www.fagbokforlaget.no

Materialet er vernet etter åndsverkloven.
Uten uttrykkelig samtykke er eksemplarfremstilling
bare tillatt når det er hjemlet i lov eller avtale med Kopinor.

# Innhold

Forord ..... 11

1 En annerledes kristendomshistorie ..... 13
*Knut Dørum og Helje Kringlebotn Sødal*

## Del I Kristendom og norske institusjoner

2 «Til vern og fremme for religionen» ..... 23
Religion, politikk og rett etter 1814
*Frode Ulvund*
Et blasfemisk utgangspunkt ..... 23
1814–1845: Religionsmonopol og religionstvang ..... 25
1845–1905: Fra statskirkelig ensretting til kristne verdier ..... 28
1905–1940: Religionsfrihet, ytringsfrihet og blasfemi ..... 34
Toleranse, godkjennelse eller likestilling ..... 41

3 Teologi og strafferett ..... 43
Har Gud gitt staten sverdet?
*Paul Leer-Salvesen*
Omsorg og gjengjeldelse ..... 44
Kirkeritualet fra 1685 ..... 46
Straffeloven av 1902 ..... 48
Staten og Guds sverd hos Hallesby ..... 49
Luthersk skaperordningsteologi ..... 50

Humanisten Eivind Berggrav ..... 52
Karls Barths alternativ ..... 55
Fra gjengjeldelse til forsoning ..... 56

4 Skolens vekst og fall som kirkelig institusjon ..... 59
*Helje Kringlebotn Sødal*
Tilbakeblikk: Skole som trosopplæring (ca. 1000–1800) ..... 61
1800–1889: Kirkeskolen møter moderniteten ..... 61
1889: Vendepunktet ..... 66
Fremblikk: Sekulariseringen sluttføres? ..... 71
Fra kirkeskole til mangfoldsskole ..... 73

5 Kristen tro og innflytelsen på profesjonsdannelse – sykepleien, faget og kallet ..... 75
*Sigrun Hvalvik og Ole Georg Moseng*
Sykepleie som profesjon ..... 75
Sykepleie, kall og kvinner ..... 77
Kallsidealer og kvinneidealer ..... 80
En moderne sykepleie ..... 81
Kallstanken og moderniseringen av sykepleien ..... 84
Kallstankens problematisering ..... 87
Det problematiske kallet – dilemmaer og utfordringer ..... 88

**Del II Kristendom og norsk samfunnsliv**

6 Lekmanns- og misjonsbevegelsene som demokratiseringsagenter ..... 93
*Birger Løvlie*
Kvinner i den religiøse offentligheten ..... 95
1814–1845: Tradisjonalitet og gryende demokrati ..... 97
1845–1870: Modernitet og demokrati ..... 99
1870–1913: Demokratisk teologi i møte med sekulariseringen ..... 102
Kirken i det moderne demokrati ..... 107

7 Kristendom og sosialisme – konflikt og samvirke ..... 109
*Nils Ivar Agøy*
Grunnleggelsestid: 1870–1900 ..... 110
Tilnærming og fiendskap: 1900–1918 ..... 111

Fra istid til tøvær: 1918–1940 ..... 113
Folk, stat og kirke: 1940–1960 ..... 115
Nye allianser: Etter ca. 1960 ..... 118
Perspektiv ..... 121

8 Kristeleg Folkeparti – mellom kristen tradisjonalitet og velferdsmodernitet ..... 125
*Olav Rovde*
Starten i Hordaland 1933 ..... 126
Fram mot nasjonal organisering ..... 128
Sekulariseringspress og hjartesaker ..... 129
Gamal arv og nye utfordringar ..... 131
Eit kristendemokratisk parti? ..... 134
Kristeleg Folkeparti som reformparti ..... 136
I komparativt lys ..... 137
Mellom kristen tradisjonalitet og velferdsmodernitet ..... 138

9 Haugiansk kapitalisme i Norge på 1800-tallet ..... 141
*Knut Dørum*
Kapitalisme som modernitet eller tidlig utvikling? ..... 142
Undersøkelsesområdene, idealtyper og kildegrunnlag ..... 145
Tradisjonsbæreren mot kallsarbeideren ..... 150
Kallsarbeideren mot *the self-made man* ..... 152
Kristen moralkapitalisme vinner terreng ..... 155

10 Bibelen og den vanskelige kvinnesaken på 1800-tallet ..... 159
*Aud V. Tønnessen*
En opptakt: Om kvinnens underkuelse ..... 159
Teologi og politikk ..... 161
En bibelsk forankret kjønnsmodell ..... 162
Camilla Collett, Aasta Hansteen og Bibelen ..... 165
Endring og teologi ..... 169

11 «Revolusjon i bygda» – vekkingskristendommen som endringsprosjekt ..... 171
*Bjørg Seland*
Modernitet og religiøs mobilisering ..... 172
Folkerørslene som endringsagentar ..... 173
Frå statspietisme til lekmannsopposisjon ..... 175
Den sosiale dynamikken ..... 178

Sosialetiske aspekt ... 181
Den lokale religionskrigen ... 182
Bygdefellesskapet – styrkt eller splitta? ... 184
Forskansing eller nyskaping? ... 186

## Del III Kristendom i kulturlivet

12 Salmar i folkesjela ... 189
*Anders Aschim*
Kva er ein salme? ... 190
Kort norsk salmehistorie ... 191
Salmen – bruksområde, tap og vinning ... 196
Salmar i folkesjela? ... 203

13 Kristendom og norsk litteratur ... 205
*Øyvind T. Gulliksen*
Inn i feltet ... 206
Henrik Wergelands teologi ... 209
Vinjes alminnelige prestedømme og Ibsens modernisme ... 212
Garborg og den religiøse erkjennelse ... 214
Nyere norsk litterær protestantisme ... 216
Konklusjon ... 219

14 Kirkearkitektur og utsmykning ... 221
*Gunnar Danbolt*
Litt om forskningshistorien ... 222
Situasjonen før og etter modernismen ... 224
Troen marginaliseres – bildene i moderniteten ... 225
Konsekvenser for kirkeutsmykningen ... 227
Kirkene i siste halvdel av 1800-tallet ... 228
Troen utfordres i modernismens kirker ... 232
Kirkeutsmykningen ... 233
Utsmykning i uvanlige former ... 235
Resultatene ... 236

15 Ei bibelsoge 1862–2011 ..... 239
*Sylfest Lomheim*
Eit historisk lengdesnitt ..... 240
Bibelen og norsk kvardagsspråk ..... 242
Omsetjing av Bibelen ..... 244
Bibelen i samfunn, politikk, kultur ..... 246
Bibelspråket speglar samfunnet ..... 249
Sluttord ..... 250

## Overblikk

16 Hvordan fastslå kristendommens virkninger? ..... 255
*Pål Repstad*
Norge – hvor sekularisert? ..... 255
Kristendommens virkninger i dag – noen ansatser ..... 257
De vanskelige årsakssammenhengene ..... 260
Idealet om gjennomsiktig forskning ..... 269

17 Tradisjon og fornyelse ..... 271
*Knut Dørum og Helje Kringlebotn Sødal*
Forskansning ..... 272
Tilpasning og fornyelse ..... 273
Kunst og kultur ..... 276
Målbarhet, ambivalens og selvfølgelighet ..... 276

Litteratur ..... 279

Forfatterpresentasjoner ..... 301

Stikkordregister ..... 307

# Forord

*Mellom gammelt og nytt. Kristendom i Norge på 1800- og 1900-tallet* er en flerfaglig orientert kristendomshistorie. Den inneholder bidrag fra kjente forskere innen historie, kirkehistorie, teologi, filologi, litteraturvitenskap, sosiologi, jus og kunsthistorie fra ulike læresteder i Norge. Her har vi samlet bidragsytere som har ønsket å skrive en annerledes og bredt anlagt norsk kristendomshistorie for 1800- og 1900-tallet. Grunnen er at vi mener historikere, kirkehistorikere og religionssosiologer lenge har hatt et for ensidig fokus på kristendommens tilbakegang som følge av modernitet og sekularisering. Selv om forskningen siden 1980-årene har fått flere perspektiver, har det manglet en omfattende, flerfaglig orientert kristendomshistorie som undersøker kristendommens virkninger på mange områder i moderne tid. Boka drøfter derfor ikke bare hvordan og hvorfor kristendommen på flere måter har tapt terreng og kommet i forsvarsposisjon etter 1800. Det har vært like viktig å belyse hvordan kristendommen har greid å tilpasse og fornye seg i møte med modernitet og sekularisering, og å vise at kristendommen også har vært en moderniseringsagent. I så måte er denne boka i samsvar med ny norsk og internasjonal forskning som legger vekt på å forklare hvorfor religion fortsetter å spille en viktig rolle i samfunns- og kulturliv i vår tid.

Vi takker varmt forfatterne for spennende og faglig solide bidrag, og forlagsredaktør May Helene Solberg i Fagbokforlaget som har møtt oss redaktører med velvilje, entusiasme og nyttige råd.

Kristiansand, 18. mars 2016

*Knut Dørum* og *Helje Kringlebotn Sødal*

# 1

# En annerledes kristendomshistorie

*Knut Dørum og Helje Kringlebotn Sødal*

Hva har kristendommen betydd for norsk samfunns- og kulturutvikling i de to siste hundre årene? Dette er temaet for denne boka, som dermed også vil bøte på en mangel i forskningen. Etter vårt syn har sosiologer, statsvitere, historikere og antropologer for lenge og for ensidig behandlet «politikk, kultur, medier og sosiale bevegelser som om religion knapt nok eksisterer».[1] Nå ser imidlertid denne trenden ut til å bli imøtegått, og flere fagfolk interesserer seg for spørsmålet om hvorfor religion har vært så lite synlig i forskningen i Norge som i resten av Vesten. Kommer religion tilbake i offentligheten?[2] Dette spørsmålet impliserer en forestilling om «det post-sekulære samfunnet», at vi lever i et samfunn som avløser og bryter med en lengre periode med sterk sekularisering. I Jürgen Habermas' nyeste arbeider om offentlighet er det nettopp det post-sekulære som blir betegnelsen på religionens framsmarsj i de offentlige rom de siste tretti årene.[3] Våre innfallsvinkler står i noen grad i motsetning til Habermas' post-sekulære beskrivelse, som forutsetter markant sekularisering i den epoken vi behandler. Vi vil ta til orde for at kristendommen spilte en langt større rolle i ulike offentligheter på 1800- og 1900-tallet enn det som vanligvis legges til grunn i historie- og samfunnsvitenskapen. Vi spør derfor om sekularisering og privatisering av religionen har vært en så entydig utvikling siden 1800-tallet som forskningen hittil har formidlet.

Så langt har teorier om sekularisering også dominert mye av religionsforskningen på det moderne vestlige samfunnet. Slik forskning har gjerne formidlet beskrivelser av religioner på tilbaketog: Religiøs kosmologi og religiøse verdibegrunnelser er blitt drevet på retrett, og religion oppfattes stadig oftere som et privat anliggende. Den

1 Her låner vi en formulering fra Inger Furseth som beskriver forskningssituasjonen i Norge på midten av 1980-tallet, Furseth 2014: 9.

2 Jf. Furseths tittel: *Religionens tilbakekomst i offentligheten?*

3 Habermas 2006.

sterke koblingen mellom modernitet og sekularisering har ført til mindre interesse for spørsmålet om hvordan kristne miljøer og bevegelser kan ha påvirket samfunnet politisk, økonomisk, kulturelt, ideologisk og etisk. Også i historikernes oversiktsverk er det lite kristendoms- og kirkehistorie, særlig for tiden etter 1814. Disse temaene er ofte blitt overlatt til teologer, som på sin side ikke har vært nok opptatt av kristendommens samfunnsmessige virkningshistorie. I boka vår ligger det derimot en sterkere erkjennelse av religionens offentlige betydning i moderne samfunn.

Det er hevet over tvil at kristendommen på flere måter har tapt terreng i norske offentligheter siden 1800-tallet. En kristen-sakral forestillingsverden har for lengst opphørt som hegemonisk begrunnelse for politiske, juridiske og ideologiske valg og beslutninger. Guds vilje og inngripen er nesten fraværende i retorikken. Et kristent verdi- og moralsyn har langt på vei veket plass for sekulært begrunnede verdisystemer, men det har også skjedd en remobilisering av kristne begrunnelser i spørsmål om for eksempel menneskeverd og respekt for det hellige. Lav oppslutning om gudstjenester og kristne ritualer og synkende medlemstall i kirkesamfunn i konkurranse med andre trossamfunn er også en del av sekulariseringen. Ikke desto mindre er det store flertall av den norske befolkningen, nesten 80 prosent, fremdeles medlemmer av kristne trossamfunn.

Vi argumenterer følgelig for at kristendommen og kristne aktører har hatt mange og sammensatte roller på en rekke sentrale områder av norsk samfunnsliv i de siste to hundre årene, det være seg i politikk, økonomi, sosiale fellesskap, skole, helsevesen, jus eller kunst- og kulturliv. Dette fordrer en utforskning av hvordan kristne bevegelser og miljøer har representert både tradisjonalitet og modernitet i sin samfunnspåvirkning, og av hvordan sekulariseringen har virket innenfor bestemte kristne miljøer og i samfunnet generelt. Det er en viktig, men krevende oppgave som også representerer metodiske utfordringer, slik Repstads kapittel viser.

Epoken 1800- og 1900-tallet er valgt fordi den etablerte relasjonen mellom kristendommen og samfunns- og kulturlivet da kom under sterkt press og ble endret. Kristne trossamfunn og aktivt kristne individer reagerte på dette på forskjellige måter. Noen valgte en tilbaketrekkingsstrategi og forskanset seg i trosfellesskapet, slik det var vanlig i store deler av vekkelsesmiljøene (se Selands kapittel). Andre valgte tilpasning og avfant seg i større grad med samfunnsutviklingen, slik Den norske kirke langt på vei gjorde i møte med sekulariseringen i skolen (se Sødals kapittel). Enkelte utviklet mer offensive strategier som vektla fornyelse og vekst, som Oxfordbevegelsen i mellomkrigstiden og karismatisk kristendom på slutten av 1900-tallet. I forskansning og tilbaketrekking kunne det ligge et ønske om bevaring av moral- og verdisystemer, men også av makt- og autoritetsstrukturer og motstand mot demokratisering og liberalisering. I denne boka er vi særlig opptatt av innovasjonsstrategier. Samtidig som den kristne monokulturen brytes ned og sekulariseringen tiltar i dette tidsrommet, er det en epoke med betydelig religiøs

nyskaping, utadrettethet og kontakt med samfunns- og kulturlivet. Møtet med liberalistisk ideologi, demokratisering og vitenskapeliggjøring av samfunnet førte til grasrotstyrte organisasjoner og etablering av folkehøyskoler, ofte i opposisjon til høykirkelige miljøer. Den kristne lekmannsbevegelsen tvang fram ny lovgivning om lekmannsforkynnelse og økt sosialetisk engasjement (se Løvlies og Selands kapitler). For å forstå hvorfor enkelte kristne retninger lyktes eller mislyktes, kan ressursmobiliseringsteorien være nyttig. Den går ut fra at levetiden og suksessen til organisasjoner og bevegelser avhenger av evnen til å mobilisere ressurser som godt lederskap og god organisasjon, fylle sentrale samfunnsfunksjoner, målbære ideologi, livssyn og saker som har appell hos viktige samfunnsgrupper, ha rett sosial avgrensning og indre samhold.[4]

Boka knytter altså an til tre hovedbegreper – tradisjonalitet, modernitet og sekularisering – som brukes med følgende betydningsinnhold: Tradisjonalitet, også kalt det førmoderne, blir idealtypisk definert som troen på tradisjon, ritualer og langsomme utviklingsrytmer uten store brudd. Stabilitet, kontinuitet og sikkerhet er ofte målene for samfunnsutviklingen, og motstand mot omfattende forandring og dermed også fornyelse kan bli konsekvensene av en slik oppfatning. Det førmoderne samfunnet vil gjerne vektlegge religiøse verdensforståelser i stedet for vitenskapelig-empiriske begrunnelser, og forutsette hierarkiske og autoritære styrings- og samfunnssystemer. I førmoderne samfunn er det ofte politisk og religiøs ensretting med begrenset individuell og kollektiv tanke- og trosfrihet, og eventuelle sanksjoner mot eller forfølgelser av trosavvik. Det førmoderne samfunnet er med andre ord fortidsrettet og bevaringsorientert. Modernitet blir idealtypisk definert som opptatthet av fornuft og rasjonalitet og vitenskapeliggjøring i et samfunnsregime preget av rask utvikling, reformer og innovasjon. Det moderne samfunnet er med andre ord framtidsrettet og forandringsorientert. Modernitet er også knyttet til dyrking av det demokratiske samfunn med stor ytrings-, religions- og organisasjonsfrihet, der alle myndige borgere har like politiske rettigheter, som stemmerett og valgbarhet.[5]

Sekularisering kan regnes som en del av moderniteten, og sekulariseringsteorier finnes allerede hos klassiske sosiologer som Émile Durkheim, Karl Marx og Max Weber. Fra siste del av 1800-tallet spådde de og flere andre samfunnsvitere at religion ville forsvinne eller få en sterkt redusert funksjon. Fram til 1980-tallet så også mange religionsforskere for seg at moderniseringen med sin betoning av rasjonalitet og fornuft, og med sin iboende spesialisering og differensiering av samfunnsfunksjonene, mer eller mindre ville trenge religionen bort fra de offentlige rom. Hos

4 Furseth 1999; McCarthy og Mayer 2001.

5 Giddens 1994; Gunneriussen 1999.

en moderne tenker som Jürgen Habermas blir religion langt på vei utdefinert av den borgerlige offentligheten som han mener oppsto med moderniteten på 1700- og 1800-tallet: Religionen ble privatisert da en borgerlig offentlighet vokste fram, og religionen utspilte da sin retoriske og normative rolle i politikk, jus, medisin, økonomi og kulturliv.[6]

Sekularisering er et omdiskutert og mangesidig begrep, spesielt i fagmiljøer som religionssosiologi og religionsvitenskap, der en mer omfattende begrepsdrøfting primært hører hjemme.[7] Vi anser det også som et viktig begrep i historieforskning om Norge på 1800- og 1900-tallet. Ordet sekulær betyr verdslig, dennesidig eller profan, og står i motsetning til religiøs eller hellig. Avledningene sekularisering og sekularitet refererer generelt til at religion får mindre makt og betydning i samfunn og kulturliv, eventuelt også over individer. I mange av kapitlene blir sekulær, sekularitet og sekularisering brukt deskriptivt som motstykker til ord som religion og religiøs, og om prosesser som kan føre til mindre religiøsitet på ulike nivåer.[8] Sekularisering knyttes gjerne til moderniseringsprosesser som spesialisering, differensiering, pluralisering og individualisering, som alle preget Norge på 1800- og 1900-tallet. Samtidig må det presiseres at modernisering ikke uten videre fører til sekularisering. Samfunns- og kulturlivet ble selvsagt ikke tømt for religion i dette tidsrommet, og religion har fortsatt en plass i offentligheten og i mange menneskers liv.[9] Moderne stater er mer eller mindre preget av religiøsitet, de er ikke enten helt religiøse eller sekulære. Dette vil mange av kapitlene i boka vise.

Inspirert av den belgiske sosiologen Karel Dobbelaere skiller nyere religionssosiologi gjerne mellom sekularisering på tre nivåer: samfunn, organisasjon og individ.[10] På makronivået refererer sekularisering da til at religion mister autoritet i storsamfunnet og blir formelt skilt fra institusjonene der – for eksempel innen politikk, utdanning, rettsvesen, helsevesen og kulturliv. I Norge tiltok slike prosesser i siste halvdel av 1800-tallet og eskalerte i det neste hundreåret. På mesonivået betyr sekularisering at religion kommer på vikende front på grunn av lavere medlemstall og synkende oppslutning om organisert religiøsitet. I Norge opplevde for eksempel Den norske kirke nedgang i antall medlemmer, og oppslutningen om livsritene og ordinær gudstjenestedeltakelse ble lavere, særlig etter 1970. På mikro- eller individnivået innebærer sekularisering at den enkeltes liv i mindre grad blir styrt eller

6 Habermas 2006.

7 Se f.eks. Halman og Riis 2003; Repstad og Furseth 2003.

8 Jf. Casanovas tre betydninger av sekularitet, 2013: 28–34. Avledningen sekularisme er et normativt ladet begrep og brukes vanligvis om en politisk doktrine eller ideologi som skiller mellom stat og religion, men dette er ikke sentralt i denne boka.

9 Wyller 2014.

10 Dobbelaere 2002; Halman og Riis 2003: 48.

preget av religion. Samtidig er sekulariseringen minst tydelig på individnivået. Dette nivået er uansett mindre sentralt for denne boka enn de to andre nivåene. Flere kapitler skiller mellom Dobbelaeres tre nivåer for sekularisering og forholder seg til ett eller flere av dem, men i historisk perspektiv er den institusjonelle sekulariseringen særlig viktig, og mange av kapitlene vil i hovedsak dreie seg om sekularisering på makronivå.

Andre kapitler bruker en beslektet tredeling fra den canadiske filosofen Charles Taylors store verk om sekularisering, *A Secular Age* (2007). Her beskriver Taylor tre former for sekularitet som har preget Vesten. Den tredje formen skiller seg fra annen sekulariseringsteori og utfyller den. Den første formen for sekularitet hos Taylor dreier seg om at religion har fått mindre plass i offentligheten og mindre betydning politisk og sosialt i vår del av verden, og ikke minst at det har oppstått et klarere skille mellom politisk tenkning og religiøse oppfatninger. Politiske beslutninger kan i svært begrenset grad begrunnes ut fra trosforestillinger, og religionsutøvelse blir i hovedsak henvist til privatsfæren. Den andre formen for sekularitet Taylor skisserer, går ut på at en stadig mindre del av befolkningen i Vesten slutter opp om religiøse trosforestillinger og religiøs kultus og praksis. Samtidig er det mer usikkerhet og større variasjon og faglig uenighet om denne formen for sekularisering enn den første. Den tredje formen for sekularitet innebærer ifølge Taylor en dyptgående overgang fra et samfunn der troen på Gud er selvsagt og ikke-tro er utenkelig og uakseptabelt, til et samfunn der gudstro er en av flere mulige erkjennelser. Det sistnevnte kan knyttes til overgangen fra et førmoderne samfunn til et moderne, liberalt demokratisk samfunn. Siden vilkårene for tro forandret seg grunnleggende i Norge nettopp i vår epoke, vil boka samlet sett dreie seg mye om denne tredje formen for sekularitet. Samtidig handler noen kapitler om institusjoner, slik at sekularitet i den første betydningen blir særlig viktig.

I denne boka er det mange eksempler på kristen tradisjonalitet. Haugianerne ville ikke ha dissenterloven som kom i 1845 fordi de ønsket å bevare luthersk kristendom, men de kjempet mot konventikkelplakaten, som ble avskaffet i 1842. Slik kom deler av lekmannsbevegelsen til å gå imot allmenn prinsipiell religionsfrihet da viktige hindringer for egen virksomhet var fjernet (se Ulvunds og Løvlies kapitler). Kirken og deler av lekfolket ville ha en skole under kirkelig tilsyn, der kristendomsfaget gjennomsyret de øvrige fagene og skolens samlede virksomhet, slik Sødal beskriver i kapitlet sitt. På 1800-tallet kom mange kristne aktører til å fordømme liberale og radikale verdistandpunkter, slik som større religions- og ytringsfrihet og større frihet til kunstneriske og litterære uttrykk, fordi de mente at dette ville resultere i sterk system- og religionskritikk, ateisme, ukristelig levesett og umoralske samlivsformer. Kulturradikalerne og bohemene i Kristiania ble utpekt som samfunnsfiender, slik det framgår av Gulliksens og Ulvunds kapitler. Kampen mot avkristning av kulturlivet etter det moderne gjennombrudd i 1870-årene viser mange eksempler

på forskansningsstrategier. Hallesby frarådde at lekfolket engasjerte seg i deler av det verdslige kulturlivet og leste moderne skjønnlitteratur, som han sammenlignet med smittsomme sykdommer.[11] Indremisjonen og flere av de andre kristne organisasjonene prøvde også å møte samfunnsutviklingen ved å gi ungdommen en kristent forankret utdannelse ved sine egne institusjoner. Dette kan likevel regnes som en mer offensiv strategi, all den tid hensikten med tilbaketrekkingen var å utruste de unge til å gå inn i strategiske samfunnsposisjoner etter endt utdannelse og arbeide for å gjenkristne landet. Den såkalte «Oxford–Fangen-linjen» representerte likevel en mer utvetydig offensiv strategi som anbefalte kristne ikke å isolere seg i menighetene, men tenke og handle strategisk for å påvirke kulturlivet gjennom å delta aktivt i det.

Geistligheten kom fra 1870-årene av og i tiårene framover til å ytre sterk kritikk av allment demokrati og parlamentarisk statsskikk. Oppropet *Til Christendommens Venner i vort Land* fra 1883 var undertegnet av omkring 450 kjente kristenledere, prester og lekfolk, og ble ført i pennen av blant andre professor Gisle Johnson. Alle biskopene skrev under. Det samme gjorde alle de teologiske professorene, unntatt Fredrik Petersen og Elias Blix, førstnevnte til tross for at han politisk hadde høyresympatier, sistnevnte fordi han ikke var spurt.[12] Oppropet advarte mot Venstre, «det Radikale Parti», som ifølge underskriverne hadde som sin egentlige målsetting å fortrenge kristendommen fra den posisjonen den tradisjonelt hadde hatt i folket.[13] Bak oppropet lå forsvaret for den kristne stat og motstand mot parlamentarismen, som ville innebære at et konfesjonsløst storting kunne overprøve en konfesjonelt forpliktet monark og regjering. Kirkens menn ble også sentrale i de konservatives og Høyres motstand mot «massenes tyranni» og den samfunnsfare som lå i at arbeiderne skulle få stemmerett, en frykt som etter hvert fikk økt næring fra sosialismens og arbeiderbevegelsens framgang og krefter innenfor den som hadde sterkt kirkekritiske, men også antireligiøse holdninger. Senere kom kristensosialismen langt på vei til å bygge bro mellom kristendom og sosialisme og kommunisme, med større gjensidig toleranse som resultat. Dette kommer tydeligst fram i Agøys kapittel.

Mye av motstanden mot kvinnestemmeretten på slutten av 1800-tallet hadde teologisk begrunnelse i tillegg til å være en prinsipiell motstand mot en form for radikalisme som kunne forrykke samfunnets grunnvoll, kristendommen og ekteskapsinstitusjonen (se Tønnessens kapittel). Den senere motstanden mot den nye skilsmisselovgivningen og kvinneprester var også teologisk begrunnet, og vern om menneskeverdet gjennom restriktiv abortlovgivning i nyere tid kan tolkes som en del av koblingen mellom kristendommen og det tradisjonelle samfunnet.

---

11 Hallesby 1928: 212–215.

12 Aschim 2008: 287.

13 Johnson 1883: 4.

Dette er likevel ikke hele bildet. Boka vår vil vise at kristendommen ikke bare sto som forsvarer av tradisjon, konservativ samfunnsforståelse, gammel tanke- og forestillingsverden og autoritære strukturer. På 1800- og 1900-tallet ble samfunnsutviklingen også preget av kristne moderniseringsagenter. Tilpasning og fornyelse mener vi er undervurderte kristne strategier som det har vært forsket for lite på. Kristen arbeidsetikk ble en viktig stimulans for utvikling av kapitalistiske tenkemåter, slik Dørums kapittel dokumenterer. Kristne aktivister ble eksponenter for opplysning og kunnskap, ikke minst innen skolevesenet. Sødal viser at kristne miljøer bidro til å gi sekulariseringen av skolen en balansert og dempet form som også ivaretok kristendomsopplæring. Moseng og Haaviks kapittel får fram hvordan et kristent verdisyn ble avgjørende for utbyggingen av velferdsstaten og preget lege- og sykepleieetikken. I tilpasset og fornyet form har salmedikting og bibelspråk fortsatt å virke inn på språklige og kulturelle ytringsformer langt utover de kristnes rekker, og det i stadig fornyede former, slik Aschim, Lomheim og Gulliksen redegjør for. Kirkeplassering og kirkearkitektur fyller fortsatt sentrale deler av det fysiske, offentlige «rommet» i by og bygd, og har ikke minst påvirket både tradisjonell og moderne formgiving, som Danbolt skriver om. Det kristne vernet om menneskeverdet i abortstriden og spørsmålet om fosterdiagnostikk og oppgjøret med sorteringssamfunnet kan også tolkes som uttrykk for en moderne, humanistisk likhetstankegang som vektlegger at alle mennesker har samme verdi. Den kristne mobiliseringen i disse sakene har samtidig vært sterkt omstridt og tolket som uttrykk for et gammeldags moralsyn som måtte gi tapt. Rovdes kapittel drøfter dette og hvordan Kristelig Folkeparti både kan betraktes som en tradisjonsbærer og en fornyer i sentrale verdispørsmål.

Også når det gjelder demokratisk utvikling har mange kristne aktører vært progressive, og lekmanns- og misjonsbevegelsene fungerte delvis som demokratiseringsagenter. Sterke krefter innenfor disse bevegelsene fremmet krav om kirke- og religionsfrihet, og mange foreninger ga en form for praktisk opplæring i demokratisk erfaring, tenkemåte og handling. Dette skriver Løvlie og Seland om. Lavkirkelige og frikirkelige bevegelser kunne være bærere av antiautoritære og individualiserende holdninger, ikke minst ved å utfordre presteskapets forkynnelsesmonopol og representere radikale tolkninger av det lutherske prinsippet om det allmenne prestedømmet. Religiøs autoritet og legitimitet ble knyttet til kall og «bibeltroskap» hos den enkelte, noe som i prinsippet ga alle rett til å forkynne, uavhengig av utdannelse, embete, sosial status og etter hvert også kjønn. Tønnessens kapittel redegjør for hvordan Bibelen også kunne brukes i argumentasjonen for å gi politisk stemmerett til kvinner. I Norge kom lekmannsbevegelsen til å levere tropper til Venstrebevegelsen som til slutt veltet embetsmannsstaten i 1884, slik det særlig framgår av Løvlies kapittel. Seland viser hvordan lekmannsbevegelsen også har formet holdninger til viktige verdispørsmål og lokalt preget levesett med fordømming av